XRONOTOPIK POEZIYA: BADIIY MAKON VA VAQT UYG'UNLIGINING POETIK INDIKATORLARI

Abdimurodova Muxlisa Alisher qizi
Mustaqil izlanuvchi

ANNOTATSIYA
Ushbu maqolada poetik matnda makon va vaqt birligi — xronotop tushunchasining nazariy hamda amaliy asoslari tahlil qilinadi. Badiiy adabiyotda, xususan, poeziyada xronotopning poetik funksiyasi, uning lirik qahramon ruhiyati va konsepsiyasi bilan bog'liqligi yoritilgan. Mixail Baxtin xronotop nazariyasiga tayanib, she'riyatda makon-vaqt koordinatalarining o'ziga xos xususiyatlari va badiiy obrazlilikni shakllantirishdagi o'rni ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: xronotop, poeziya, badiiy makon, badiiy vaqt, lirik qahramon, poetik simvolizm, Baxtin nazariyasi.

ABSTRACT
This article analyzes the theoretical and practical foundations of the concept of chronotope — the unity of space and time in a poetic text. The poetic function of the chronotope in literature, particularly in poetry, and its relationship with the lyric hero's psychology and conception are explored. Relying on Mikhail Bakhtin's chronotope theory, the specific features of spatio-temporal coordinates in poetry and their role in shaping artistic imagery are scientifically substantiated.

Keywords: chronotope, poetry, artistic space, artistic time, lyrical hero, poetic symbolism, Bakhtin's theory.

АННОТАЦИЯ
В данной статье анализируются теоретические и практические основы понятия хронотопа — единства пространства и времени в поэтическом тексте. Рассматривается поэтическая функция хронотопа в художественной литературе, в частности в поэзии, а также его связь с психологией и концепцией лирического героя. На основе теории хронотопа Михаила Бахтина научно обоснованы особенности пространственно-временных координат в поэзии и их роль в формировании художественной образности.

Ключевые слова: хронотоп, поэзия, художественное пространство, художественное время, лирический герой, поэтический символизм, теория Бахтина.

1. Kirish

Badiiy adabiyot va adabiyotshunoslikda asar matnining semantik, strukturaviy hamda estetik butunligini ta'minlovchi eng muhim kategoriyalardan biri makon va vaqt tushunchasidir. Badiiy makon va vaqt shunchaki voqealar sodir bo'ladigan neytral fon emas, balki asarning g'oyaviy-emotsional va poetik mazmunini belgilovchi asosiy komponentlardan biri hisoblanadi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Ilmiy muomalaga taniqli rus adabiyotshunos olimi Mixail Baxtin tomonidan olib kirilgan "xronotop" (yunoncha chronos — vaqt va topos — makon) tushunchasi poetik matn tahlilida ham muhim metodologik kalit vazifasini o'taydi.

Epik asarlarda xronotop ko'proq syujet va voqealar rivojini izchillik bilan harakatlantiruvchi omil bo'lsa, poeziyada u tubdan boshqacha xarakter kasb etadi. Poetik xronotop subyektivlik, intensivlik va yuqori darajadagi simvolizm bilan ajralib turadi. Ushbu maqolada xronotopik poeziyaning nazariy karkasi va uning she'riy matnlardagi namoyon bo'lish usullari atroflicha o'rganiladi.

Mixail Baxtin Nazariyasi va Poetik Makon-Vaqt Uchi

Mixail Baxtin o'zining "Badiiy asarda vaqt va xronotop shakllari" (Formy vremeni i xronotopa v romane) nomli fundamental tadqiqotida xronotopni "vaqt va makon munosabatlarining badiiy o'zlashtirilgan qonuniy bog'liqligi" deb ta'riflaydi. Olim vaqt va makonning uzviyligini, vaqtning makonda moddiylashuvini hamda makonning vaqt oqimi bilan o'lchanishini ko'rsatib bergan.

Poeziya va nasr o'rtasidagi xronotopik tafovutlarni quyidagi jadval orqali yaqqol tasavvur qilish mumkin:

Xususiyat va Mezonlar	Prozaik (Epik) Xronotop	Poetik (Lirik) Xronotop
Vaqt dinamikasi	Xronologik, davomli, ketma-ket (linear va voqeaband)	Intensiv, oniy (momentar), davriylik va ruhiy lahza insi
Makon ko'lami	Keng, tavsifiy, obyektiv reallikka yaqin, batafsil	Subyektiv, siqiq, vertikal va simvolik makon
Harakat markazi	Tashqi voqealar, personajlar harakati va konflikti	Lirik qahramonning ichki kechinmalari va ruhiy holati
Metaphorik zichlik	O'rtacha, tasviriy va informativ xarakterga ega	Maksimal darajada yuqori, polisemantik va metaforik

Xronotopik Poeziyaning Tipologiyasi va Xususiyatlari

Poetik matnlarda makon va vaqt kesishishi quyidagi asosiy poetik model hamda tiplarda namoyon bo'ladi:

Vertikal va Gorizontal Makon Xronotopi

Lirik asarda makon ko'pincha gorizontal (yer, yo'l, shahar, dala) va vertikal (osmon, yulduzlar, tubsizlik, ildiz) koordinatalarda joylashadi. Vertikal makon xronotopida vaqt ko'pincha abadiylik (eternity) va metafizik tushunchalar bilan bog'lanadi. Lirik qahramon ruhiyatining yuksalishi yoki tubanlashuvi aynan ushbu vertikal makon pillapoyalarida sodir bo'ladi.

Sakral va Profan Vaqt Xronotopi

Poeziyada vaqt ikki ko'rinishda mavjud bo'lishi mumkin: o'tkinchi (profan) vaqt va abadiy (sakral) vaqt. Sakral vaqt mifologik va diniy poetikada yetakchilik qiladi. Masalan, bahorning kelishi, tong otishi yoki tush payti oddiy xronologik ko'rsatkich emas, balki qayta tug'ilish, uyg'onish yoki koinot va inson ruhiyatining uyg'unlashuvi ramzi sifatida xizmat qiladi.

"Hozir va Shu Yerde" (Hic et Nunc) Prinsipi

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Poetik xronotopning eng o'ziga xos jihatlaridan biri o'tmish, kelajak va hozirgi vaqtning aynan bitta ruhiy nuqtada (lahzada) kesishishidir. Lirik qahramon uchun xotira (o'tmish) hozirgi zamonga me'moriy obyekt kabi kirib keladi, kelajak esa orzu va hissiyot ko'rinishida namoyon bo'ladi.

O'zbek Poeziyasida Xronotopik Obrazlar

O'zbek mumtoz va modern poeziyasida xronotopik modellar o'ziga xos poetik maktab yaratgan. Mumtoz adabiyotda (Alisher Navoiy, Bobur) "mayxona", "chaman", "sahro", "fano vodiysi" kabi makonlar muayyan ruhiy-tasavvufiy vaqt o'lchovlari bilan uzviy bog'langan.

Yangi o'zbek she'riyatida (Rauf Parfi, Shavkat Rahmon, Usman Azim va boshqalar) xronotop tamomila yangi uslubiy va falsafiy bosqichga ko'tarildi. Rauf Parfi poeziyasida "deraza", "yo'l", "tungi shahar", "yomg'irli xona" kabi xronotopik obrazlar lirik qahramonning ruhiy yolg'izligi va ruhiy erkinlikka intilishini ifodalaydi. Bu yerda vaqt to'xtab qolgan yoki ichki ruhiy portlash arafasidagi intensiv holatda taqdim etiladi.

Xulosa

Xronotopik poeziya — bu shunchaki shakliy yoki geografik-xronologik tasvir emas, balki inson ruhiyati, badiiy tafakkur va koinot o'rtasidagi murakkab dialektik munosabatlarning poetik aksidir. Poetik matnda makon va vaqt koordinatalarini sinxron tahlil qilish asarning yashirin semantik qatlamlarini, lirik qahramonning dunyoqarashi va muallifning estetik konsepsiyasini ochib berishda beqiyos ilmiy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan Adabiyotlar Ro'yxati

1. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. Москва: Художественная литература, 1975. — 504 с.
2. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. Москва: Искусство, 1970. — 384 с.
3. Топоров В.Н. Пространство и текст // Текст: семиотика и структура. Москва: Наука, 1983. — С. 227-284.
4. Quronov D. Adabiyotshunoslik nazariyasi uslubiyati. Toshkent: Akademnashr, 2018. — 280 b.
5. Umurov H. Adabiyot nazariyasi. Toshkent: Sharq, 2002. — 256 b.
6. Parfi R. Saylanma: She'rlar, dostonlar va tarjimalar. Toshkent: Sharq, 2013. — 320 b.
7. Genette G. Narrative Discourse: An Essay in Method. Ithaca: Cornell University Press, 1980. — 288 p.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.